

**Про підміну поняття в філософськомовних переконаннях
Вільгельма фон Гумбольдта та її вплив на сучасне мовознавство**

Сергій Попов

*доктор філологічних наук,
професор кафедри загального і прикладного мовознавства
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
(4, майдан Свободи, Харків, 61022, Україна);
e-mail: s.leon.popov@gmail.com; https://orcid.org/0000-0002-3257-6245*

Статтю присвячено викриттю такої логічної помилки, як підміна поняття, в філософськомовних переконаннях Вільгельма фон Гумбольдта та її впливу на сучасне мовознавство. Після того як відомому вченому віддається данина заслуженої їм поваги, розглядається відомий факт, що в славетній доповіді 1820 року Гумбольдт виклав ідеї стадіальної концепції мови таким чином, щоб затвердити ідею переходу ізолюючих мов в інкорпоративні, інкорпоративних в аглютинативні й аглютинативних у флективні як найдосконаліші, і що констатація Гумбольдтом таких переходів світовою лінгвістичною спільнотою була одноголосно визнана помилковою. Відтак поступово розглядаються логічно хибні твердження Гумбольдта, які можна вважати передтечами тої помилки, викриттю та впливу якої присвячено цю статтю: це логічна суперечність тих положень вченого, що дух народу й мова є тотожними, але мова залежить від духу і що мислення не просто залежить від мови, а зумовлюється мовою. Далі розглядається логічна помилка Гумбольдта, викриття якої є метою цієї статті: це розуміння мови як самостійно існуючої сутності, що являє собою підміну поняття створеної людиною комунікативної системи поняттям створеної людиною самостійно діючої сутності. Висловлюється думка, що до цієї логічної помилки Гумбольдта певною мірою призвела панівна в той час ідеологія ідеалістичного романтизму, згідно з якою він зробив з мови яскраву, самостійну індивідуальність, і що Гумбольдт допустився цієї помилки через поверхнєве сприйняття рухливості мови як викликані її самостійністю, у той час як насправді така рухливість викликана підсвідомим мисленням її носіїв, чого вчений не сприйняв. Відтак розглядаються непоодинокі випадки, коли сучасні мовознавці продовжують цитувати та позитивно коментувати ці хибні положення Гумбольдта, й висловлюється надія, що ця стаття певною мірою сприятиме розумінню хибності досліджених філософськомовних переконань Вільгельма фон Гумбольдта, що в свою чергу запобігатиме їх впливу на сучасне мовознавство.

Ключові слова: Вільгельм фон Гумбольдт, філософія мови, ідеалістична філософія, романтизм, логічна помилка «підміна поняття», поверхнєве сприйняття.

Вільгельм фон Гумбольдт, перший в історії мовознавства теоретик, який глибоко, по-філософськи осмислив багатий мовний матеріал і результати зроблених до нього наукових досліджень, виконав й низку власне практичних лінгвістичних досліджень, але в цій статті він цікавить нас саме як теоретик філософії мови.

Загальновідомо, що «з появою праць Гумбольдта настав новий етап у розвитку мовознавства», що він «створив струнку й цілісну лінгвістичну концепцію, теоретично обґрунтував статус порівняльно-історичного мовознавства, заклав основи загального й теоретичного мовознавства», що його «по праву вважають основоположником цих наук», що його наукова діяльність «справила глибокий вплив на розвиток лінгвістики» й що на його «теоретичних положеннях ґрунтуються різні сучасні напрями у мовознавстві: соціолінгвістика, менталінгвістика, етнолінгвістика, антрополінгвістика та ін.» [3, с. 50].

Відомо, що першу в його лінгвістичній діяльності, але за своїм характером підсумовуюючу цю діяльність лінгвістичну доповідь «Про порівняльне вивчення мов

стосовно різних епох їх розвитку» в Берлінській академії він виголосив в 1820 році, тобто у віці 53 років, й від цього моменту йому залишалось лише 15 років життя, за які він теж встиг зробити чимало.

Достатньо відомим є і той факт, що в цій доповіді Гумбольдт виклав ідеї стадіальної концепції мови, поділивши всі мови світу на чотири морфологічних типи: 1) кореневі (ізолюючі); 2) інкорпоративні; 3) аглютинативні; 4) флективні (перший, третій і четвертий типи було виділено раніше Ф. Шлегелем і А. Шлегелем, а Гумбольдт уперше виокремив тип інкорпоративний, який своїми синкретичними «словами-реченнями» так здивував лінгвістичну спільноту часів його відкриття) – і розглянувши ці типи як відображення хронологічно послідовних етапів світового мовотворчого процесу, а саме як перехід корневих (ізолюючих) мов в інкорпоративні, інкорпоративних в аглютинативні й аглютинативних у флективні як найдосконаліші. Констатацію Гумбольдтом таких переходів світова лінгвістична спільнота одноголосно визнала помилковою. Як добре відомо, мовознавці багато разів звертали увагу і на інші помилки в лінгвістичній концепції Гумбольдта.

Немає жодних сумнівів в тому, що, коли видатний лінгвіст робить забагато практичних відкриттів й теоретичних узагальнень, він може в чомусь помилитися, що світовою лінгвістичною спільнотою, яка цю помилку помічає, через велику повагу до інших його напрацювань сприймається з розумінням. Але непоміченою цією спільнотою залишилась одна логічна помилка видатного вченого в його філософськомовних переконаннях, яка в історії мовознавства, на жаль, каузувала та продовжує каузувати певні негативні наслідки.

Метою цієї статті є викриття зазначеної помилки та її впливу на мовознавство (демонструючи філософськомовні переконання Гумбольдта, в тому числі цитуючи його, ми спираємося на відомості наступних джерел: [2, с. 53-91; 3, с. 44-50; 5, с. 19-43]).

Філософська концепція мови Гумбольдта сформувалася під впливом ідей німецької класичної філософії, а саме ідей Канта, Гегеля, Шеллінга, Якобі. Крім того, не тільки Гегель, а й Шиллер з Гете були його близькими друзями, що напевно впливало на Гумбольдта не тільки з філософської точки зору, але й літературно-романтично. Немає сумнівів в понятійній кореляції ідей цієї – ідеалістичної – філософії з ідеями романтизму з притаманними йому образами яскравих індивідуальностей, що так контрастували, наприклад, з анонімністю творців граматики Пор-Рояля Арно й Лансло.

Провідною думкою філософськомовної концепції Гумбольдта, її теоретико-методологічною основою став антропологічний підхід до мови, згідно з яким вивчення мови повинно здійснюватися в тісному зв'язку зі свідомістю і мисленням людини, її культурою та духовним життям. Для того часу це було вельми прогресивно.

Услід за Кантом Гумбольдт розглядає свідомість як особливу першооснову, яка не залежить від матерії й розвивається за своїми законами. Застосовуючи це положення до визначення мови, він пише: «Мова є душа в усій її сукупності. Вона розвивається за законами духа» (мається на увазі «духа народу»; що саме це означає, з наукової точки зору визначити важко, про що неодноразово велися дебати, але зараз на нас цікавить інше).

За Гумбольдтом, як мова загалом нерозривно пов'язана з людською духовною силою, так кожна конкретна мова пов'язана з духом народу – її носія, «мова народу є його дух, а дух народу є його мова, і важко уявити собі щось більш тотожне». Це дуже відомий вислів Гумбольдта, який досі в мовознавстві дуже багато цитується. Коли не дуже зрозуміло, що таке дух народу, з таким ототожненням мови й духа народу погодитись не важко.

Але далі Гумбольдт демонструє наступне: «духовна сила є найбільш життєвою і самостійною першоосною, а мова залежить від

неї». І саме тут, на наше переконання, вперше і з'являється логічна суперечність. Навряд чи тотожним можна вважати те, що залежить один від одного. Не можна вважати, що тотожність є наслідком залежності, наприклад що дитина, яка залежить від матері, та її матір тотожні, але Гумбольдт так вважає.

Ця перша нелогічність призводить до більш серйозного логічного порушення. Так, Гумбольдт вважає, що мова – це та сутність, яка творить думку. Тобто, на його переконання, мислення не просто залежить від мови, а зумовлюється мовою. Це положення, як добре відомо, каузувало появу гіпотези лінгвальної відносності, відомої також як гіпотеза Сепіра – Уорфа, гіпотези, яка викликала й продовжує викликати в мовознавстві багато суперечок. Особисто нам, як і багатьом іншим лінгвістам, важко збагнути, як мова може зумовлювати мислення людей, які перебувають у такому стані когнітивного розвитку, коли мови ще немає чи майже немає, а якість мислення вже є. Наприклад, коли люди тільки починають пізнавати навколишній світ і себе, поступово породжуючи свою мову, та мають часту потребу в нових номінаціях, то спочатку виникає думка про щось потребує назви, а не навпаки. Втім ми згодні з тим, що коли мова вже розвинута настільки, що є надійним засобом комунікації та збереження й передачі інформації, вона може впливати на мислення, в тому числі певним чином обмежуючи його (так, існують переконливі публікації щодо впливу китайської мови на мислення її носіїв). Але й це малолічне переконання Гумбольдта є тільки прелюдією до того, що цікавить нас найбільше. І на тлі ще й цього переконання вченого те, що маємо на увазі ми, дивує нас все менше.

Тож тепер головне. За Гумбольдтом, **мова – це організм, який вічно себе породжує, це жива діяльність людського духа, єдина енергія народу, яка виходить із глибин людської сутності й пронизує все її буття**. Мову, згідно з Гумбольдтом, слід розглядати не як мертвий продукт (ergon), а як **творчий процес, безперервну діяльність (energeia)**.

Не можна не помітити, що виділені нами слова вказують на те, що мова мислиться Гумбольдтом як самостійна жива сутність, навіть, образно кажучи, як самостійна жива істота: мова сама себе породжує, мова – діяльність духа, але після того, як дух її створив, вона живе своїм життям; мова виходить з людської сутності, а потім діє самостійно, являючи собою самостійну безперервну діяльність (energeia).

Погодитись з таким розумінням мови неможливо з логічної точки зору, бо таке розуміння – відома логічна помилка «підміна поняття». У даному випадку поняття створеної людиною комунікативної системи як людського інструменту підміняється поняттям створеної людиною самостійно діючої сутності. Насправді не мова сама себе вдосконалює і демонструє інші різновиди живої самостійності – це носії мови

завдяки дії їх логік як ладів їх мислень підсвідомо вдосконалюють мову й користуються нею як інструментом. Наприклад, якщо китайська мова обмежує мислення її носіїв, то це не тому, що «самостійна» мова так «схотіла», а тому, що такою її створили її носії, тобто насправді це не мова самостійно обмежує мислення її носіїв, бо мова є пасивною перешкодою для їх мислення. Тут доречно пригадати й про те, що в переважній більшості колишніх колоній в Африці викладання в школах та університетах відбувається на мовах колишніх колонізаторів – саме тому, що власні мови цих країн – колишніх колоній є не настільки розвинуті навіть просто лексично, щоб виразити велику кількість сучасних наукових понять, а запозиченням відповідних іншомовних слів носії цих мов не займаються через не дуже зручні для передачі наукової інформації граматичні структури цих мов.

Ми ясно усвідомлюємо: те, що Гумбольдт зробив з розумінням мови, є класичним прикладом уособлення. Але ми переконані в тому, що цьому літературному прийому немає місця в науковому стилі. Ба більше, якщо уособлення – це літературний прийом, то він зазвичай робиться автором свідомо, а ми не впевнені в тому, що Гумбольдт застосував його свідомо (в наш час перевірити це неможливо). Схоже на те, що Гумбольдт допустився цієї помилки через поверхневе сприйняття рухливості мови як викликаної її самостійністю, у той час як насправді така рухливість викликана підсвідомим мисленням її носіїв, чого вчений не сприйняв (детальніше про поверхневе сприйняття зокрема та когнітивно-еволюційну теорію мови в цілому – див. [4]). На нашу думку, до такого сприйняття і, як наслідок, до розглядуваної логічної помилки Гумбольдта певною мірою призвела панівна в той час кореляція ідеалістичної філософії та романтизму, й під впливом цих двох взаєморелюючих напрямків він і зробив з мови яскраву, самостійну індивідуальність (можливо, цьому сприяла й дружба Гумбольдта з Гегелем, Шилером і Гете).

Навіть якщо припустити, що Гумбольдт застосував уособлення мови свідомо, наше переконання в тому, що цьому літературному прийому немає місця в науковому стилі, підсилюється тим, що, як виявилось в подальшому, велика кількість мовознавців

сприйняли таке гумбольдтівське розуміння мови не як уособлення, а, на жаль, буквально, що й дає нам підстави вважати це розуміння не уособленням, а логічною помилкою, яка має назву «підміна поняття».

Історичні послідовники Гумбольдта мали й сучасні мовознавці мають не сліпо вірити авторитетам на слово, а керуватись власним розумом (в теорії аргументації, як відомо, аргументи до авторитету та до традиції вважаються найслабшими з можливих, що постійно підкреслюється в західній науці в цілому). Натомість ми бачимо чимало прикладів бездумних посилення на цю логічну помилку Гумбольдта.

Так, розглядувана помилка призвела до помилки Сепіра й особливо Уорфа, коли останній застосував це гумбольдтівське уособлення не як уособлення до індіанських мов (насамперед хопі), в переважній більшості безписемних, а отже, ще не розвинутих настільки, щоб вважатись надійними для спілкування й збереження та передачі інформації, тобто ще не розвинутих до стану, коли вони можуть впливати на мислення. До цього Уорфа призвела помилка, яка в логіці має назву «*error fundamentalis*», тобто «хибне основне положення, на якому будується яке-небудь доведення» [1, с. 202].

Сучасні мовознавці продовжують цитувати та позитивно коментувати це хибне положення Гумбольдта. Наприклад, відомий українській мовознавець М. П. Кочерган називає це положення «прогресивним» [3, с. 47]. Майже в усіх підручниках зі вступу до мовознавства та із загального мовознавства можна побачити словосполучення «саморозвиток мови», хоча, як вже сказано вище, цей розвиток каузують носії мови, а не вона сама. На власному досвіді ми пересвідчилися й в тому, що поняття «внутрішні закони розвитку мови» багато хто з мовознавців розуміють саме як саморозвиток мови. На жаль, і такий відомий на весь лінгвістичний й не тільки лінгвістичний світ вчений, як М. Н. Епштейн, займаючись створенням нових слів в руслі такого створеного ним напрямку, як проєктивна лінгвістика, цілком серйозно пише про те, що він вже майже переконаний у тому, що мова сама підказує й навіть підкладає йому в голову нові слова як справжня жива, самостійна сутність.

Нам залишається сподіватись на те, що показане в цій статті викриття гумбольдтівської логічної помилки певною мірою сприятиме запобіганню її впливу на сучасне мовознавство.

Список використаної літератури

1. Вандишев В. М. Логіка. Основні поняття і принципи: навчальний посібник. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 300 с.
2. Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичної думки. Київ: Вища школа, 1985. 216 с.
3. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник. 3-тє вид. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 464 с.
4. Попов С. Л. Когнітивно-еволюційна теорія мови: обґрунтування. *Cognition, communication, discourse*. 2023. № 26. С. 123-139.
5. Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичних учень. Київ: Вища школа, 1980. 216 с.

Надійшла до редакції 5 вересня 2023 р.
Прийнята до друку 6 жовтня 2023 р.

References

1. Vandyshev V. M. (2016). Logic. Basic concepts and principles: study guide. Kyiv: Condor Publishing House. 300 p. [in Ukrainian]
2. Kovalik I. I., Samiyenko S. P. (1985). General Linguistics: History of Linguistic Thought. Kyiv: Vyscha shkola. 216 p. [in Ukrainian]
3. Kochergan M. P. (2010). General linguistics: a textbook. 3rd edition. Kyiv: VC "Akademiya". 464 p. [in Ukrainian]
4. Popov S. L. (2023). Cognitive-evolutionary theory of language: justification. *Cognition, communication, discourse*. No. 26. P. 123-139. [in Ukrainian]
5. Udovichenko G. M. (1980). General Linguistics: History of Linguistic Students. Kyiv: Vyscha shkola, 1980. 216 p. [in Ukrainian]

Submitted September 5, 2023.

Accepted October 6, 2023.

Sergiy Popov, Doctor of Philology, Professor of the Department of General and Applied Linguistics, V. N. Karazin Kharkiv National University, (4, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: s.leon.popov@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3257-6245>

About concept substitution in the philosophical and linguistic beliefs of Wilhelm von Humboldt and its influence on modern linguistics

The article is devoted to exposing the logical fallacy of concept substitution in the philosophical and linguistic beliefs of Wilhelm von Humboldt and its influence on modern linguistics. After paying tribute to the famous scientist, it notes the well-known fact that in his famous 1820 lecture, Humboldt presented the ideas of the stage concept of language in such a way as to affirm the notion of root languages transitioning into incorporative ones, incorporative into agglutinative, and agglutinative into inflectional as the most perfect. It points out that Humboldt's assertion of such transitions was unanimously recognized by the linguistic community as erroneous. The article then gradually examines Humboldt's logically flawed statements, which can be seen as harbingers of the error this article focuses on: the contradiction between the scientist's claims that a people's spirit and language are identical, yet language depends on spirit, and that thinking not only depends on language but is determined by it. Next, the author discusses Humboldt's logical error, exposing which is the purpose of this article: the understanding of language as an independently existing entity, substituting the concept of a human-created communicative system with the concept of a human-created independently acting entity. It is suggested that Humboldt's logical mistake was to some extent caused by the prevailing ideology of idealistic Romanticism, which led him to make language a vivid, independent individuality. Furthermore, Humboldt made this error because of the superficial perception of the mobility of language as caused by its independence, while in fact such mobility is caused by the subconscious thinking of its speakers, which the scientist failed to grasp. Therefore, the article discusses the numerous instances where modern linguists continue to cite and comment positively on these flawed statements by Humboldt, and expresses the hope that this article will somewhat contribute to understanding the fallacy of the studied philosophical and linguistic beliefs of Wilhelm von Humboldt, which in turn will prevent their influence on modern linguistics.

Key words: Wilhelm von Humboldt, philosophy of language, idealistic philosophy, romanticism, logical fallacy "substitution of concepts", superficial perception.
